

Fábri Anna

Kötelességek és lehetőségek hagyományozása, avagy apai szándékok, tervek és példák a Teleki családban¹

„Tudom én jól, hogy az apák nagyobb részint minden gyermekeik körül valamely bizonyos célt vesznek, tudniillik, hogy minek neveljék, és azután minden neveléseket ahhoz a célhoz alkalmaztatják, de én azt a módot hibásnak tanáлом, mind azért, hogy a szülék a gyermekeik hajlandóságokat nem láthatják meg előre, mind pedig azért, hogy ha a gyermekeket erőltetik, szerencsétlenné is tészik őket gyakran. Azért énnekem gyermekeim körül semmi céloom nincsen. Ugyancsak ebből nem következik az, hogy én gyermekeimet minden cél nélkül neveltem, mert az én céloom az, hogy én őket emberséges és józan értelmű emberekké tegyem, és mindaddig nékik, amíg magok magoknak állapotjokat el nem tudják választani, oly közönséges nevelést adjak, hogy akármely állapotra nézve is hasznos legyen...”

Teleki László: *Tanácsadás a nevelésről*. 1796

■ Amikor 1855. február 14-én Toldy Ferenc titoknok „mondhatatlan fájdalommal” jelentette akadémikus társainak elnökük, széki gróf Teleki József halálát, és az Akadémia „valóságos édesatyjának” nevezte az elhunytat, túlzott is, meg nem is. Mindenesetre meggyőződése szerint fogalmazott: ő, aki titoknokként mintegy húsz éven át mindenkinél közelebből szemlélhette az (első) elnök tevékenységét, mindenekelőtt azt a soha nem lanckadó, mintegy szülői elkötelezettséget értékelte, amely Teleki Józsefet az Akadémia, s így a magyar tudományosság ügyeihez kötötte. Mindezzel nem valamiféle szeretetteli, bensőséges érzésektől vezérelt, netán kényeztető apa szerepében kívánta láttatni az elhunytat (aki egyébként soha nem alapított családot), sokkal inkább a maga meggyőződése szerint irányító, sőt kormányzó, távolság- és tekintélytartó családfőében.²

A néhai elnök feletti emlékbeszédet ugyancsak Toldy tartotta, amelyben az alkalomhoz illően sorra vette kiváló tulajdonságait és teljesítményeit, s teljes meggyő-

ződéssel állította, hogy mind 1825 előtti nyelvészeti működése,³ mind pedig 30 éven át folytatott történelmi munkássága páratlan volt a maga nemében. Ezeket az állításokat aligha vitatta hallgatósága közül bárki is. Később persze akadtak olyanok, akik a magyar tudományos életben betöltött magas tisztségét csupán arisztokrata mivoltával magyarázták, lebecsülve ezzel nemcsak őt magát, hanem az egész akkori Akadémiát is. Számba véve a lehetőségeket, úgy látszik, hogy a megalakulás idején az egyetlen arisztokrata volt, aki pusztán tudományos teljesítményei révén is az akadémikusok legkiválóbbjai között foglalhatott volna helyet, az elnöki tisztségre azonban legalább ilyen mértékben tették alkalmassá hivatalnoki és vezetői képességei.⁴

A Bach-korszak delelőjén elhangzott emlékbeszéd elsősorban tudományos érdemeit taglalta, s eközben, a műfaj szabályait követve, a családi indítatások, illetve a neveltetés körülményeire is kiterjeszkedett. Az effajta beszédek a szülői befolyás és példa mellett nemegyszer a nevelő vagy az iskolák meghatározó szerepét is megemlégtették – Teleki Józsefről szólva Toldy az önérdem hangsúlyozása mellett az atyai útmutatások fontosságát emelte ki. Arról azonban nem szólt, mert talán tudomása sem volt róla, hogy a néhai elnök (és két fivérének) neveltetése olyan egyedülállóan átgondolt, mondhatni tudományos alapokon nyugvó, részletesen kifejtett „plán” alapján történt, amelynek megalkotója a Toldy által is nagyra becsült munkásságú apa, gróf Teleki László volt.

Az a mintegy 80 oldalas útmutatás az alkalmazni kívánt nevelő, Szabó András számára készült, 1796-ban,⁵ amikor is a gróf elérkezettnek látta az időt, hogy gyermekei rendszeres oktatásáról gondoskodjon. 32 éves volt ekkor, és több vonatkozásban is élete fordulópontjához érkezett. Egyre komolyabban fontolgatta, hogy Erdélyből Magyarországra teszi át lakhelyét

(végre azonban csak három év múltán rendezkedett be a család gyömrői kastélyában és pesti, Szervitai palotájában). Ez idő tájt temette el apját, s számot kellett vetnie örökségével, az ingó és ingatlan vagyon: kastélyok, birtokok, jobbágyságok, kincsek, ritka tárgyak és könyvek hatalmas mennyisége mellett jelentékeny szellemi hagyatékkal és hírnévvel is. Ugyanakkor azzal a személyes veszteséggel is, amely apja halálával érte. Amikor több mint ezer (felező tizenkettes) verssorban felállította „a buzgó fiú tiszteletnek 's szeretetnek emlékezet követ”,⁶ a fénylő erények és teljesítmények felsorolása közben kettejük kapcsolatát szinte példa nélkül állóként jellemezte: „Apám voltál s' együtt igaz jó barátom, / Ezen Virtust vallyon hány apában látom?” Az efféle emlékezetvers ugyan természeténél fogva nem lehet mentes a túlzásoktól, levelezésük ismert darabjai nyomán is úgy tetszik, hogy az elhunyt – mindenekelőtt élete utolsó évtizedében – valóban nemcsak gyermekeként tekintett legidősebb fiára, hanem barátként, bizalmas szellemi társként is. Az emlékezetvers tanúsága szerint apaként abban is eltért a megszokottól, hogy bár kiváló tanítókat szerződtetett fia mellé, lehetőség szerint maga is részt vállalt oktatásában. A főúri apák nagy része, sőt szinte mindegyike teljes egészében másnak, másoknak engedte át ezt a feladatkört. Annak ellenére, hogy ekkortájt Európa-szerte nagy hatású művek hirdették az érzelmek fontosságát és hatalmát, a szülői szeretet kinyilvánítása sokak szemében hibának, az elpuhultságra vezető, kényeztető bánásmód jelének tűnt. Az apai szeretetet ismerő és nagyra értékelő Teleki László azonban merőben más véleményen volt, s ezt *Tanácsadásában* nyíltan ki is mondta. Úgy vélte, a nevelés és az oktatás nem lehet igazán eredményes a barátságos és szeretetteljes bánásmód, illetve a szülők és a nevelő iránti bizalom és szeretet megléte nélkül. Nemigen hangsúlyozott szempontja ez a századbeli főúri nevelés írásba foglalt tervezeteinek, amelyek általában sem engedtek teret a megvallott érzelmeknek.⁷

Bár Teleki László az atyja emlékére állított, versből faragott *Emlékezetkőben* és a nevelői utasításnak készített *Tanácsadásban* is családi kérdésekről szólt, mindkettőben a mintaállítás vezette a tollát. Ugyanakkor merőben más szerepben lépett fel bennük: az elsőben a fiú kötődés, a másodikban az apai felelősség ihlette. Némi egyszerűsítéssel azt is mondhatnánk, hogy az elsővel végképp lezárta ifjúságát, a *Tanácsadással* pedig végérvényesen belépett az érett férfikorba. Mint az erdélyi királyi törvényszék bírása és négy gyermek apja,

már hosszú évek óta a megállapodott és köztiszteletben álló férfiak körébe tartozott, de minden bizonnyal most először érezhette magát teljes egészében önállóan, önmagáért, sőt a teljes családért felelősnek: özvegyen maradt anyja gyámolítása mellett még kiskorú öccse jövőjének irányítása is ráhárult. Az önállóságot azonban, ahogy családfői szerepe kiteljesedését is, elsősorban megoldandó feladatnak tekintette.

Gyászsköltevénye, ez a sajátos gyász munkadarab, amely az elárvultság panaszos állapotrajzát a továbbélés, sőt a tovább munkálkodás erkölcsi kötelességének elfogadásával szembesítette, a pótolhatatlannak látszó veszteséget végül is cselekvési mércévé alakította át. Méltónak lenni családjuk, nemzetségük fényes nevéhez az arisztokrácia köreiből amúgy is általános követelményként volt jelen, az erdélyi kálvinista arisztokrácia előtt pedig a rokonaik, barátai, ismerőseik koporsói felett elmondott, majd kinyomtatott lelkesítő gyászbeszédnek szinte vallás-erkölcsi parancsként közvetítették a közhasznú munkálkodás kötelezettségét is. Bár nemegyszer megtörtént, hogy erre éppen a hiányok, mulasztások vagy vétkek szolgáltatott okot, gyakoribb volt az erények túlhangsúlyozása, amely egyszerre kínálta fel a családi emlékezet tetszetősebb tovább építését, valamint az Istennek tetsző élet tartalmának elmélyítését.

Teleki László, aki a történelmi szerepet játszó erdélyi kancellár, Teleki Mihály leszármazottja volt, sok olyan össel dicsekedhetett, akiknek jó emlékezete nem hogy nem homályosult el az idők folyamán, hanem minden nemzedékkel újabb fényt kapott. Az utódok nemcsak (olykor történelmi jelentőségű) közéleti és hivatali teljesítményeiket tartották számon, hanem felekezetiük, a reformátusság ügyének tett szolgálataikat is. A maguk lehetőségei szerint mindenkor készek voltak megmaradásáért, jogai bővítéséért és érdekei képviseletéért munkálkodni, miközben elsőrendű feladatuknak tekintették kulturális felemelkedésének előmozdítását is. Ezzel pedig végső soron a magyar kultúra egészének felemelkedését segítették elő, még akkor is, ha kezdetben, a régebbi időkben, nem tekintettek túl felekezetiük köreiből. Amikor például Teleki Sándor (a *Tanácsadás* szerzőjének dédapja) a nagyenyedi kollégium újjáépítéséért munkálkodott,⁸ vagy amikor a maga vagyonából is segítette a kollégiumi ifjak külföldi egyetemjárását, bizonyára nem gondolt arra, hogy mindezzel a magyar kultúra egészének tesz szolgálatokat: ő csupán odaadással teljesítette az egyháza által ráruházott főgondnoki tisztséggel járó kötelességeket. A családból

öt nemzedéken át (Sándortól az akadémiai elnökig, Józsefíg) kollégiumi főgondnokok egész csapatát lehetne kiállítani, akik nemcsak felügyelői, hanem mecénásai is voltak ezeknek az oktatási intézményeknek,⁹ s így közvetve a magyar tudomány és művészet számos nagy teljesítményének is. Ugyanakkor közvetlenül is támogattak alkotókat: segítették műveik kiadását, mindemellett fordítások s eredeti munkák egész sorával maguk is gazdagították a magyar nyelvű tudományos és szépirodalmat.¹⁰

Apja halálára írt gyászkölteményében Teleki László nem szólt a távolabbi ősökről, csupán az elhunyt saját teljesítményeiről, amelyek szinte valamennyi területre kiterjedtek, ahol az elődök valaha is jeleskedtek. Úgy mutatta be (a valóságnak megfelelően), mint sikeres közéleti szereplőt, a protestáns érdekek következetes és hatékony képviselőjét, a művelődés támogatóját és előmozdítóját, mindemellett bölcs és jó apát. Mindközben, ha nem is tette fel nyíltan, az a kérdés foglalkoztatta, hogy miben lehet méltó folytatója apja oly szerteágazó és eredményes munkásságának. Talán az elbizakodottság kerülésének önmaga elé állított követelményével magyarázható, hogy valójában egyetlen sikerrel kecsegtető szerepkört jelöl ki a maga számára: a családapáét, amelyet, mint nevelési plánuma, a *Tanácsadás* egésze tanúsítja, nagy hozzáértéssel, mondhatni tudományos felkészültséggel készült betölteni. Azon kevés főrangú közé tartozott (ha ugyan nem ő volt az egyetlen az akkori Erdélyben és Magyarországon), akik külföldön komolyabb pedagógiai tanulmányokat folytattak.¹¹ Bár a *Tanácsadás*ban kifejezetten gyermekei nevelője számára foglalta össze ismereteit és nézeteit, egy tudományosan rendszerezett, elméleti és gyakorlati kérdésekre egyaránt kiterjedő pedagógiai munka terve is foglalkoztatta, s később neki is kezdett megírásának.¹² Egyelőre azonban megelégedett annyival, hogy miközben aprólékos gondossággal vizsgálta meg és fejtegette gyermekei felnevelésének feladatait és módszereit, egy-egy bekezdés erejéig általánosságban is foglalkozott a nevelés ügyével. A század egyik nagy ügye volt ez Európában, sokakat érdekelt a Teleki nemzetség tagjai közül is, nem utolsósorban éppen a gyászverssel megtisztelt atyát, kora talán legműveltebb magyar főurát.

Abban a nagy vitában, amely a magán- és a nyilvános tanítás-tanulás előnyei és hátrányai, végső soron pedig az oktatás államosításának kérdése körül forgott (s amely ekkortájt német földön már jószerivel lezárult, de Erdélyben és Magyarországon még két évtized

múltán sem jutott teljesen nyugvópontonra), ahogy apja, Teleki László is a házi nevelés elsősége mellett foglalt állást. E döntés legfőbb oka az alsóbb fokú hazai tanintézményekkel való mélységes elégedetlensége volt.¹³ Ezért is kívánta fiait 10-11 éves korukig otthon neveltetni (és taníttatni), s csak ezután valamelyik erdélyi vagy magyarországi kollégiumba nem bennlakóként, hanem „mint publicusokat beadni”.¹⁴ Mindemellett elvi megfontolások is komolyan közrejátszottak elhatározásában. Természetesnek, sőt szükségesnek tartotta, hogy a nevelés és oktatás mindennapi feladatait átengedje másoknak, mondjuk így: hivatásosoknak, azonban már pusztán azzal a ténnyel, hogy gyermekei neveltetéséhez útmutatót fogalmazott, fenntartotta magának az irányítás jogát és kötelességét. Útmutatója, vagy ahogy ő nevezte: *Tanácsadása* bevezetőjében ezt félreérthetetlenül meg is fogalmazta, mondván: „ezen kötelességemet nagy örömmel teljesíteni, másfelől tőlem azt elvétettetni semmi szín és presszió alatt soha is meg nem engedem.”¹⁵

A szülőknek kitartóan törekedniük kell arra, szögezze le, hogy gyermekeiknek a lehető legjobb nevelést és oktatást nyújtsák, mert a vagyon, a rang, mindaz, amit a nagy famíliák, s így a Telekiek is, örökségül adhatnak utódaiknak, enélkül inkább kárakra, mint hasznukra van. Az életben való sikeresség, egyszersmind az érdemesség igazi fokmérője csakis a személyes teljesítmény lehet. Ez a protestáns kötelesség-etika szellemében kialakított álláspont már-már a polgári világ értékrendjét sejteti, miközben a „noblesse oblige” elvét is igen erőteljesen érvényesíti. Felfogása szerint ugyanis a jó nevelés személyes haszna az előkelők esetében mindenekelőtt a mások, a köz hasznának elősegítése felett érzett megelégedettség lehet. (Arra a kérdésre pedig, hogy ki milyen módon és milyen területeken használhat leginkább másoknak, a választ ugyancsak a helyes neveltetés adja meg, amely fényt derít a képességekre és hajlandóságokra.) Az az apa tehát, aki gyermekeit jó nevelésben részesíti, egyszerre szolgálja gyermekei és mások, a köz érdekét. Ez már önmagában véve is olyan teljesítmény, amely értelmessé és hasznossá teheti a szülők életét. Ha pedig megfelelő eredménnyel jár, teljessé is. Mindezt műve egészétől erősen eltérő, s tudományos képzettségű világi személytől ekkor már némiképp archaikusnak tetsző kifejezőkészséggel fogalmazta meg a *Tanácsadás* szerzője, amikor azt fejtegette, hogy halála óráján is vigasztaló, megnyugtató lesz számára, ha – Isten áldásával – sikerrel teljesíti apai feladatait. „Be szerencsésnek fogom tartani

magamat – írta –, ha akkor egész belső megnyugvással az én hívogató Istenemhez ezen tekintetre nézve így kiálthatok fel: ímé, Uram, amely emberi teremtésecskének általam lételet engedtel, azokat úgy hagyom nevelve magam után, hogy Hazámnak, Házadnak, ha nem oszlopai, legalább méltó és munkás tagjai lehetnek. Uram, ímé hagyok magam után oly csemetéket, akikben halálom után is élhetnek; már vedd el szolgálodat, mert elérte azt, amit a világban jobbat és legkedvesebbet érhetett.”¹⁶ Nem lehet itt nem gondolni arra, hogy mindezt egy olyan apa vetette papírra, aki éppen saját apját gyászolja, s aki ez okból is mindkettőjük életének méltó folytatását kívánja elrendezni.

De mi is lenne a méltó folytatás? A nevelési plánumból egyértelműen kiderül, hogy nem hasonlóan magas tisztségeknek, méltóságoknak megszerzése, mint amelyeket a gyászverssel megtisztelt apa betöltött, hanem annak az emberi minőségnek elérése, amelyet képviselt. A *Tanácsadás* voltaképpen az fejtegeti, hogy miként is kell erre felkészíteni a kis Telekieket. Milyen értékek követését kell tőlük megkövetelni, milyen erkölcsi elveket és viselkedési mintákat kell beléjük plántálni, milyen ismereteket kell elsajátítaniuk. És mindebben mi a nevelő szerepe, mik feladatai és kötelességei.

A nevelői állásra kiszemelt Szabó András, a megboldogult nagytya által felügyelt marosvásárhelyi kollégium kiváló diákja, nagyon is tisztában volt a rá váró feladat nagyságával és összetettségével. Ahogy a mindezzel rá háruló felelősségnek is. Amikor – nem kevés habozás után – igent mondott a *Tanácsadással* megtárgyalt felkérésre, azt fejtegette, hogy szeretné hinni, az ajánlat elfogadásával isteni elhívásnak engedelmessé válik. „Oh, mely boldog lennék – írta elszerződése szándékát tudató levelében –, ha én N[agy]ságos Úr szándékával való megegyezésemmel éppen azt a célt tenném magam eleibe, amelyre a földön hivattattam a Teremtőtől, mivel tudom és hiszem azt, hogy minden ok nélkül nem állított elé erre az életre, hanem kétségkívül volt olyan valami, amit tetszhetett a Teremtőnek itten reám bízni. És ha már ez a cél az, amelyre én hivattattam, ímé itt vagyok, és örömmel ajánlom magamot.”¹⁷

Mindemellett bizonyára a gyakorlati előnyök és hátrányok mérlegelése is megelőzte döntését. Minthogy az akkor még csak 7, 6 és 4 éves fiúk egyetemi stúdiumi (sőt két-három évre tervezett külföldi tanulmányútjuk) végeztéig kívánták alkalmazni, ez sok-sok évi elköteleződést jelentett.¹⁸ Sőt, önállóságról és a ma-

gánéletéről való csaknem teljes lemondást. Ugyanakkor anyagi biztonságot, kivételes képzettséget, társadalmi kapcsolatokat is. És, ahogy megbízója sugalmazására remélhette, nemes és hasznos feladatot: a jövő kiválóságainak formálását. Mindemellett, abban, hogy végül az állás elfogadása mellett döntött, jelentős szerepet játszhatott, hogy a gróf, a költségeket magára vállalva, tanulmányai irányának és tartalmának kijelölésével külhoni egyetemekre kívánta küldeni. Mivel sem Magyarországon, sem Ausztriában nem talált olyan egyetemi kurzusokra, amelyek képesek lettek volna korszerű pedagógiai, pszichológiai ismereteket nyújtani (amelyeket pedig megkívánt gyermekei nevelőjéül), előírta, hogy Göttingenben, a korabeli Európa legmodernebb, nem mellékesen protestáns alapítású és fenntartású egyetemén folytasson tanulmányokat. Ott, ahol egykor ő maga (és a Teleki rokonság számos tagja) is tanult.

Még 15 évvel később is úgy gondolhatta, hogy a göttingeni egyetemnek nincs versenytársa, hiszen két kisebb fiát, Józsefet és Sámuelét is ide irányította. Hogy pedig e fiúk egyikének, a későbbi akadémiai elnöknek tudományos teljesítményeire és szemléletmódjára milyen mértékben hatott a „göttingeni szellem”, azt évtizedek múltán Toldy Ferenc mind az apai tanítások, mind pedig a személyes tapasztalatok felől ékes példákkal világította meg.¹⁹ Egy részletekbe menő összehasonlító elemzés pedig bizonyára a *Tanácsadás* egészén is kimutathatná a gondolkodás szabadságának igényét szem előtt nem tévesztő göttingeni tudományosság, mindenekelőtt a különféle tudományterületek benső összefüggését hirdető holisztikus szemlélet ihlető hatását. E befolyást pedig csak megerősítette a Göttingenben kiképzett nevelő, aki ott szerzett ismereteivel, tudásával és tapasztalataival kiegészítve igyekezett megvalósítani a *Tanácsadás* előírásait, utasításait.

Mindemellett nem tagadható, hogy Teleki Lászlót göttingeni tanulmányai mellett a legnagyobb és maradandóbb szellemi hatás a szülői házban érte. „Valósággal állíthatom – jelentette ki apja életútját és személyiségét megörökítő német nyelvű, prózai írásában –, hogy mindent, amit tudok, amit tanultam, és akivé képzettem magam, főként az apai gondoskodásnak köszönhetem.”²⁰ Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy gondolkodásmódját sok tekintetben döntően befolyásolták az apai minták, s műveiben számos megállapítás viszi tovább apja véleményeit, értékítéleteit. A legtöbb példa iskolaügyi és pedagógiai fejtegetéseiből idézhető, már csak azért is, mert e két terület iránt mindket-

ten élénken érdeklődtek. Tudható, hogy Teleki József (az Akadémia első elnökének nagyatyját) nemcsak gondos és felelősségteljes családapaként foglalkoztatták efféle kérdések, hanem, mai fogalmat használva: mint szakpolitikust is. A marosvásárhelyi kollégium főkurátoraként, de még inkább az uralkodó (II. József) által kinevezett tankerületi igazgatóként megfelelő oktatás- és iskolaügyi tájékozottsággal kellett bírnia. Tanulmányai, olvasmányai mellett személyes tapasztalatai alakították ki nézeteit, s talán nem alaptalan azt feltételezni, hogy mindezeket megbeszélte, megosztotta (akkor már felnőtt) fiával, Lászlóval.²¹ A tankerületi igazgatóként tett iskolalátogatások során vagy a marosvásárhelyi kollégium főkurátoraként szerzett ismeretek és élmények mellett saját neveltetésének módja és tartalma is megbeszélési való témákkal, továbbgondolható kérdésekkel szolgálhatott. Többek között azzal, ami a korszak egyik központi kérdése volt: továbbépíthető az elődök világa, vagy mindent új alapokra kell helyezni? Ez a kérdés az élet csaknem minden területét érint(h)ette, és különös jelentőséggel bírt a nevelésről való gondolkodásban.

Teleki József neveltetésében például anyja, Ráday Eszter grófnő révén nagy szerepet játszottak azok a kapcsolatok, amelyek a Rádayakat a XVII–XVIII. század újító protestáns pedagógusaihoz kötötték, lazábban és elsősorban leszármazottai révén Comeniuszhoz, közvetlenül és szorosán a pietistákhoz, a pozsonyi Bél Mátyáshoz, rajta keresztül pedig az irányzat központi alakjához, August Hermann Franckéhoz, az európai hírnévre jutott hallei Pedagogium alapítójához. A pietisták vallási életükben csakúgy, mint pedagógiai intézményeikben maguk mögött kívánták tudni a múltat. Iskoláikban a kívánatosnak tartott gyakorlati élet követelményeihez igazodtak, így például a latinnál nagyobb figyelmet fordítottak az élő nyelvek tanítására, a földrajz, a történelem és rajtuk keresztül az államismeret és a politika oktatására.

Teleki József tanítatásában is nagy súly helyeződött a nyelvekre: amikor rokonai, Teleki Sámuel és Teleki Ádám grófok társaságában 21 évesen a bázeli egyetemre érkezett, hármuk közül egyedül ő tudott megfelelően németül és franciául. A nyelvtanulás fontosságát nemcsak szülei, hanem ő maga is szem előtt tartotta, László fia pedig gyermekei számára a latin, a magyar, továbbá a német, a francia és az olasz nyelv „fundamentumos” tudása mellett előírta a román vagy a szlovák nyelv beszéd szintjének elsajátítását is. Ezeken túl fontosnak tartotta, hogy angolul legalább olvasni legyenek ké-

pések, amely nyelven – fejtegette – „már a máj világba olyan sok nevezetes munkák vannak írva, hogy a valóságos kultúrához megkívántató dolognak tartom azt, hogy az ezen a nyelven írott könyveket megérthessék”. Ez tehát a minimum, amit fiainak teljesíteniük kell, de természetesen törekedhetnek többre is: „Ami már a több[i] élő nyelveket illeti, ú. m. a spanyolt, hollandust, dánust, svécust etc., ezeken ha értenek, kedvesen veszem, de ha elmúlják is, hiánosságnak nem tartom. Mindazáltal, ha a feljebb említett négy nyelveket jól tudják, kevés fáradtsággal arra vihetik ezekben is, hogy legalább a könyveket megértsék. Ezt a magam példájából tudom, ugyanis azt a négy nevezetesebb nyelvet tudván, ha megszorulok, ezen az utolsón nyelveken írott könyvekből is kész vagyok egy kis fáradtsággal egész levelet is fordítani.”²² (A *Tanácsadás* szerint az élő nyelveket két lépcsőben ajánlatos tanulni: először a gyakorlatban, majd, ha már megvan a beszéd tudás, következhet, de el nem maradhat, a grammatika.)

Ha Teleki László oktatási programjában csak nyelvtanulással kapcsolatos célkitűzéseket szerepeltetett volna, akkor sem követelt volna keveset, de – természetesen – határozott elképzeléseket körvonalazott a különféle tudományos alapismeretek, továbbá szaktudományokban való jártasság megszerzésére is.²³ A fiatal grófok előtt sokféle feladat tornyosult. De hát így volt ezzel annak idején apjuk, sőt nagyapjuk is, akit a pietizmushoz húzó szülei bőven elláttak elfoglaltsággal. A pietisták felfogása szerint ugyanis a szakadatlan tevékenység a helyes és erényes élet maga, a tétlenség pedig minden bűn forrása. Így tehát nagy súly helyeződött a gyermek folyamatos és gyakorlati (egyben morális) hasznot ígérő foglalkoztatására, ugyanakkor minden „haszontalan” cselekvés: tánc, játék, művészet kiküszöbölésére, tiltására. Noha az utóbbiakra a színházhoz és a zenéhez egyaránt vonzó, több irodalmi műfajt kedvvel művelő Teleki József (a nagyapa) már teljesen másként tekintett, mint szülei, az állandó munkálkodás megmaradó követelmény volt a családban, s nemcsak a gyermekkor éveit töltötte ki, hanem az egész életet. Az, hogy a gyermekkor az életre való felkészítés/felkészülés időszaka, magától értődött, éppen ezért a komoly és módszeres tanulás alól egy gyermek sem kaphatott felmentést.

Teleki László legkisebb fiának, a reformkori főúri ellenzék egyik kimagasló alakjának, Teleki Lászlónak gyermekkori naplójából²⁴ világosan kitetszik, hogy az ő nevelésének irányítói sem hagytak teret a semmittevésnek. Amikor e napló máig fennmaradt lapjai

íródtak, idősebb Teleki László már nem élt (egy-két hónappal az első bejegyzés időpontja előtt hunyt el). A 10 éves kislány nevelését ettől kezdve gyámjai: anyja és huszonegy évvel idősebb féltestvére, a későbbi akadémiai elnök, Teleki József irányították, s ahogy arról a napló: „Latzi jegyzőkönyve” egyértelműen tanúskodik, teljességgel az apai iránymutatás: a *Tanácsadás* szellemében. A tanulást ennek megfelelően nem csupán, sőt főként nem kényszerű feladatként állították a kis „Latzi” elé, hanem a kíváncsiságát igyekeztek felkelteni: így például hogy érdeklődését elmélyítsék a természet tanulmányozása iránt, „microscopiummal” ajándékozták meg. Távoli hegyek, dombok magasságának trigonometriai kiszámításával is megismertették.²⁵ A szó szerinti tanulást, a magolást pedig nemhogy nem követelték meg, hanem egyenesen károsnak, sőt pedagógushoz méltatlannak tartották. A legtöbb időt a nyelvek elsajátíttatására szentelték. Naponta (vasárnap kivételével) egy-másfél órát szántak latin nyelvi tanulmányokra: fordításra, másolásra, fogalmazásra. Ugyancsak naponta és változatos módon gyakoroltatták és fejlesztették német és francia nyelvtudását: 10 évesen mindkét nyelven olvasott, írt és beszélt. Családi körben e nyelveken kisebb színdarabokban játszottak (némelyiket ő maga fordította), olvasmányai pedig a német és francia gyermekirodalom jeles alkotásai voltak. Bár magyar nyelvű könyveket ez idő tájt jószerivel nem olvasott, jegyzőkönyvét, azaz naplóját magyarul vezette; helyes, jó magyarsággal, olykor-olykor pedig életkorát meghazudtoló kifejezőerővel írt. Neveltetése ez idő szerint éppoly sikerrel kecsegtetett, mint nagyszerű bátyjéé, Józsefé.

Amikor (az idősebb) Teleki László pontot tett nevelési útmutatója végére, egy hozzá csatolt lezárt iratban arról rendelkezett, hogy korai halála esetén továbbra is az e tervzetben foglaltak szerint neveljék fiait. Őket pedig arra kérte, hogy felnövekedvén, saját gyermekeik nevelésében hasznosítsák a *Tanácsadás* útmutatásait. „Tartsátok meg ezen intéseimet becsülettel, és ha még az akkori körülményállásokra nézve gyermekeitek körül hasznokat vehetitek ezen írásomnak, vegyétek, ha pedig jobbat találtok gondolni, jobbat gondoljatok...” A *Tanácsadás* egésze bizonyíték arra, hogy korszerű műveltségű, egyszersmind önállóan gondolkodó fiakat kívánt maga után hagyni. Mint Göttingen neveltje, meggyőződéssel jelentette ki, hogy az oktató ismertanyagot, ahogy a tanítási módszereket is, nyitottnak, ennél fogva szükségképpen idővel változóknak, nem pedig az örök igazság és helyesség megtestesüléseinek kell

tekinteni. Mindezzel egybevégt, hogy az ismeretszerzés hathatós, felnöttebb korban legfőbb módjaként nevezte meg a „magától való tanulást”, vagyis az olvasást. „Mivel pedig az olvasáshoz való kedv sokszor inkább és többet formálja az ifjat – fejtegette –, mint a tanítók által való tanítás, azért olyan nevezetes punctumnak tartom a nevelésben, hogy enélkül minden egyéb fáradozást haszontalannak ítélem.” A rendszeres olvasásra szoktatás miközben a szellemi önállóság fontosnak tartott követelményéhez kapcsolódott, kialakította a folytonos szellemi gyarapodás (mai kifejezéssel az élethosszig tartó tanulás) feltételeit is.

Úgy alakult, hogy az apjuk első házasságából született Teleki fiúk közül csak a legifjabb, a birtokán gazdálkodó Sámuel nevelt saját gyermekeket. A katonai pályafutását honvédtábornokként végző Ádám (a legidősebb) éppúgy, mint József, egész életében nőtlen maradt. Ez utóbbi azonban mint féltestvére, „Latzi” gyámja, tekintettel a köztük lévő mintegy nemzedéknyi korkülönbségre, akár apaszerepben is érezhette magát, s így felszólított arra, hogy öccse az ő irányításával „jó embertársnak, jó kereszténynek és jó hazafinak” nevelődjék.

A *Tanácsadás* ismételt és következetesen hangsúlyozta a szülői, nevelői példaadás kiemelkedő jelentőségét a nevelésben. Teleki László maga minden tekintetben követésre méltó példát állított gyermekei elé. Megvalósította mindazt, amit tőlük remélt, s amivé ő maga apja folytatásaként lenni igyekezett: jó hazafinak, jó polgárnak, jó kereszténynek és jó apának bizonyult. Az első kettőre elégséges bizonyítékot szolgáltatnak közéleti teljesítményei, mindenekelőtt a magyar nyelv és kultúra minőségi megújulását sürgető írásai. A harmadikra az, hogy elkötelezett kálvinistaként mentes maradt a vallási elfogultságoktól, emellett nagy szerepet vállalt saját felekezete szellemi és anyagi javainak növelésében, s különféle fontos, választott tisztségeket töltött be egyháza életében. Arra pedig, hogy felelősségteljes, jó apa volt, elgondolásai és meggyőződései szerint felnevelt gyermekei tettei és teljesítményei tanúskodnak. Mindenekelőtt Józseféi, aki nemcsak követte a közélet számos területén: egyházi és világi tisztségekben, hanem időközben jóval magasabbra is jutott. Koronaőr lett, mint nagyapja, és gubernátor (Erdély kormányzója), mint senki más a családban. Az Akadémia első elnökeként pedig huszonöt éven át állt annak az intézménynek az élén, amelynek létrejöttét apja, Teleki László oly nagyon és oly kitartóan óhajtotta, de megérni már nem érte meg.

Mint azt Toldy már idézett emlékbeszédében állította, Teleki József atyai, gondoskodó elnök volt, egyszerűsind azonban nagyúr is, aki társadalmi presztízsével, továbbá kiváló tudós is, aki teljesítményeivel emelte a Tudós Társaság tekintélyét. Más oldalról pedig hálás és hű fiú, aki nem gyászköltménnyel állított emléket elhunyt apjának, hanem azzal, hogy szimbolikusan az alapítók közé emelte: a maga és fivéréi nevében 1826. március 17-én a mintegy 30 ezer kötetes, nagy értékű apai könyvtárat a még csak alakulófélben lévő Társaságnak adományozta. Ezt követően további sokat érő kötetekkel, sőt gyűjteményekkel gyarapította, élete végéig törődött megfelelő működtetésével, és végrendeletében is megemlékezett róla. Így vállalta és teljesítette ki e téren is apai örökségét.

JEGYZETEK

- 1 Az alábbi írás most készülő könyvem bevezető fejezetében alapul. E fejezetek a kimagasló kultúrájú Teleki család pedagógiai hagyományaival foglalkoznak, a könyv egészének középpontjában pedig a neves közéleti személyiség, politikus és drámaíró, az 1861-ben életének önkezeléssel véget vető gróf széki Teleki László gyermekéveinek bemutatása áll.
- 2 Jóval később, visszaemlékezéseiben, voltaképpen mindezzel egybehangzóan, úgy nyilatkozott, hogy bár hosszú együttműködésük ideje alatt bizalmas személyes kapcsolatba soha nem került vele, hivatali, vagyis akadémiai ügyekben legteljesebb bizalmát és segítségét bírta.
- 3 Az ifjú Teleki József (Marczibányi-)díjnyertes értekezése: *A magyar nyelvnek tökéletesítése új szavak és új szólások által*, „a maga korában (azaz a 1810-es évek vége felé) a legnevezetesebb magyar tudományos munka volt”. TOLDY Ferenc: Gróf Teleki József [Emlékbeszéd] = TOLDY Ferenc: *Irodalmi arcképei és újabb beszédei*. Pest, Emich, 1856. 196.
- 4 Már az Akadémia megalakulását előkészítő tanácskozások élére is őt delegálta a nádor, akinek nemcsak tudományos sikereiről volt tudomása, hanem helytartótanácsi hivatalnokként tanúsított adminisztrációs képességeiről is. Ez utóbbiak vezettek el későbbi fényes hivatali karrierjéhez, amelynek végső állomásaként Erdély kormányzója lett.
- 5 Erről az útmutatásról több ismertetés is olvasható a szakirodalomban, ezek szinte kivétel nélkül IMRE Sándor: Gróf Teleki László Tanácsadása a nevelésről (= *Protestáns Szemle* 1925/603–608.) című írására hivat-

kozva a mű négy kéziratos példányát említik meg, amelyeket Budapesten az MTA Könyvtárának Kézirattárában, illetve a Wesselényi család levéltári hagyatékában, Kolozsváron őriznek. Ezek kisebb-nagyobb részben szövegükben, sőt még címeikben is eltérnek egymástól. Összehasonlító elemzéseim szerint a *Teleki László Tanácsadása a nevelésről* címet viselő budapesti kézirat (továbbiakban: *Tanácsadás*) tekinthető a Szabó András részére készült útmutatás eredeti és végleges tisztázatának.

- 6 A mű teljes címe, amely szokás szerint felsorolja az elhunyt (csaknem) összes jelentős tisztségét: *Buzgó fiú tiszteletnek' s szeretetnek emlékezet-köve, melyet Amá' mind két Haza igaz Javára élt, az 1796-dik esztendőben September 1-ső napján minden jóknak valóságos belső szomorúságokra meg-hólt Igen Kedves édes Atyának Néhai R.Sz.B. Gróf Széki Teleki Jósef Úrnak Felséges Királyunk és Tsászáruk Arany Kóltos Hívének, Belső Titkos Tanácsosának, Nemes Ugotsa Vármegye Fő Ispányjának, és a Magyar Sz. Korona egyik Örzőjének Tiszteletére Fiúi érzékeny Háládatosságból Fel-emelni kívánt R.Sz.B. Gróf Széki Teleki László. Felséges Királyunk és Tsászáruk Arany Kóltos Híve, és az Erdélyi Királyi Törvényt-tevő Szék egyik Tagja. Pesten, Trattner Mátyás betüivel, 1797.* Az idézett két verssor a 47. oldalról való.
- 7 Jó példa erre gróf Festetics György sokat idézett nevelési plánuma. Keletkezésének körülményeit és szövegét közli STOHL Róbert: *Festetics László neveltetéséről*. Lymbus – Magyarságtudományi forrásközlemények. 2008. 211–233. Festetics György és Teleki László nevelői utasításait KORNIS Gyula nagyszabású neveléstörténeti korszak-monográfiája tárgyalta először együttesen: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*, I–II. Bp., Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, [1927] I. 494–498.
- 8 Széki gróf Teleki Sándor (1679–1760), Teleki Mihály erdélyi kancellár fia, tordai főispán, a nagyenyedi kollégium főkurátoraként a rektorprofesszor Pápai Páriz Ferencsel az angol protestánsoktól kért és kapott segítséget. Az összegyűjtött jelentékeny összeg (az „angol pénz”) tette lehetővé, hogy újjáépíthessék a Rabutin császári generális katonái által felégetett kollégiumot.
- 9 Teleki Sándor unokája, József (1738–1796) a marosvásárhelyi, az ő fia, László, a Tanácsadás szerzője (1764–1821) a kolozsvári, ennek fia, József, az akadémiai elnök (1790–1855) pedig a sárospataki kollégium főkurátora volt.
- 10 Először erről: BAJZA József: *A Telekiek tudományos hatása* (Olvastatott a magy. tud. akadémiai könyvtár megnyitó ünnepélyén dec. 23. 1844.) = *BAJZA József Munkái*. Bp., Franklin-Társulat, 1904, 303–342.

- 11 Pedagógiai nézeteiről, nyilvánosság előtt kifejtett véleményeiről: FEHÉR Katalin: *Az erdélyi felvilágosodás pedagógiai gondolkodói – Teleki László.* = *Magiszter* 2012. 3. sz. 55–62.
- 12 Erre utal az a két *Bévezetés* című töredék, amelyet egy 67 pontba foglalt, feltehetően félbemaradt értekezéstervezettel, illetve a *Tanácsadással* együtt a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában őriznek RUI 4r-133/ III jelzet alatt.
- 13 Az iskolarendszer állapotával és kívánatos átalakításával kapcsolatos gondolatait nagy nyilvánosság előtt is kifejtette: *A magyar nyelv előmozdításáról buzgó eszéklései G. Teleki Lászlónak.* Pest, Trattner, 1806, 126–132.
- 14 *Tanácsadás* 78. f.
- 15 *Tanácsadás* 3. f.
- 16 *Tanácsadás* 3. f.
- 17 *Szabó András levele gróf Teleki Lászlóhoz,* Kolozsvár, 1797. augusztus 19. = Országos Levéltár, A Teleki család iratai P 674 /13. 33. Szabó András levelei 1796–1803.
- 18 Szabó András végül is 14 esztendeig nevelősködött Telekiéknél.
- 19 Itt nem az emlékbeszédre, hanem az egy évvel korábban papírra vetett Teleki-portréra utalok: TOLDY Ferenc: *Gróf Teleki József = TOLDY Ferenc: Irodalmi arcképei és újabb beszédei.* Emich, Pest, 1856. 65.
- 20 *Lebensbeschreibung des Reichsgrafen Joseph Teleki von Szék ... von seinem Sohne, dem Gr. Ladislaus TELEKI von Szék = Siebenbürgische Quartalschrift,* Siebenter Jahrgang, Hermannstadt, 1801, 142.
- 21 Mindezekről: F. CSANAK Dóra: *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó.* Bp., Akadémiai, 1983.
- 22 *Tanácsadás* 47.
- 23 Egyetemi tanulmányait is ideértve ezek a következők: történelem, matematika, antropológia, fizika, jog, államtudomány és közigazgatástan, filozófia, esztétika, medicina, pedagógia, teológia. E tárgyak nagy részét – természetesen – nem a nevelőnek kellett tanítania, hanem szaktanároknak, ahogy a nyelveket külön szerződött nyelv mestereknek.
- 24 Az MTA Könyvtárának Kézirattárában őrzött két füzet (Ms 63332/20-21) az 1821. augusztus 16. és 1822. március 20. közötti időszakról több mint kétszáz bejegyzést tartalmaz. A teljes szöveget Romhányi Gyula 1941-ben készült kéziratos másolata alapján Horváth Zoltán tette közzé *Teleki László gyermekkori naplója címen = HORVÁTH Zoltán: Teleki László.* Bp., Akadémiai, 1964. II. 7–71.
- 25 A „reáliákhoz” a család több tagját is benső érdeklődés fűzte: az elhunyt apa és nagyapa jó matematikusok voltak, sőt az utóbbi egyenesen felüdülést talált a magasabb matematika művelésében, József, a későbbi elnök pedig ifjúkorában csaknem szenvedélyesen érdeklődött az ásványtan, illetve a kémia iránt.
- 26 Kolozs Megyei Állami Levéltár (Románia Archivele Natioonale Cluj), Fond nr. 250, crt. nr. 45A, Wesselényi család tagjaihoz kapcsolódó irodalmi és történelmi kéziratok, 88. f.
- 27 *Tanácsadás* 45. f.
- 28 Feltehetően neki magának is korszerű pedagógiai ismeretei voltak (ha talán nem is olyan szerteágazóak, rendszerezettek, mint apjának), mindenesetre erre utal az a tény, hogy az 1825-iki országgyűlés tanügyi bizottságában rá bízta a magyar közoktatás általános elveire vonatkozó javaslat kidolgozását.
- 29 Így a kolozsvári református kollégium kurátori, 1802-től haláláig pedig a dunamelléki egyházkerület (és a pesti egyházmegye) főgondnoki tisztét.
- 30 Ez ügyben részletesebben német nyelven fejtette ki véleményét a széles nyilvánosság előtt. *Über die Einrichtung einer Gelehrten Geselleschaft in Ungarn. Unmassgebliche Meinung des Gr. Ladislaus TELEKI.* Pest, Trattner, 1810.
- 31 F. CSANAK Dóra: *Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig 1826–1849.* Bp., MT., 1959. 3–4.